

בלעג זה הייתה סכנה ממשית של השפעה על בני עדתו של רגמ"ה, באשר הוא נבנה על טיעון ראצינולי. לכן העלה רגמ"ה טיעון נגדי: הקנאה ביהודים והתחושה כי הם טובים יותר וצודקים בפולמוס עם הנצרות, הם הם הגורם לרדיפותיהם:

כשמעם אמרי כי נעמו
כלם יחד עלי חורקים שנימו²²³.

ודאי אין טוב מטיעון זה לחזק ברכיים רפות, ואין טוב ממנו ככלי התגוננות בפני רודפים, שהכוח והעוצמה בידיהם. רדיפות קשות אלה, שנתלו אליהם לעיתים גם לעג וקינטור, וכן תחושת "התחרות" בין שתי הדתות על האמת שלהן²²⁴, משמשות הסבר לשנאה העזה ולרגש הבוז כלפי הנוצרים, ובמיוחד כלפי אמונתם, הבאים לביטוי בפיוטי רגמ"ה:

סגלתך דוחק צורר הצר
שברה להמיר בתלוי נוצר...
שני רשעים בחצץ תגרוס
שכול ואלמון אתם תהרוס.
תשפך דמם ארצה לרוס²²⁵.

וביתר חריפות במקום אחר:

טמא ומת חדש הבא מקרוב
טבו מה אצלי ערבתי לערוב²²⁶.

למרות קיטוב זה ועל אף התפילה להשמדת אויביו, מצפה רגמ"ה לתשובתם. ולא נדע אם התעלות שלו היא²²⁷, או שיש לראות את דבריו כחלק מן התחרות הנזכרת לעיל:

בצדקתך הצל פלט והושיע...
יכירו אז וידעו כל באי עולם
יחדיו יענו ויאמרו כלם,

223 "אליך נקרא" (עמ' יג בראשו).

224 על תחרות זו ומקומה בפולמוס היהודי-נוצרי באותם ימים ראה, למשל, י' כץ, בין יהודים לגויים, ירושלים תשכ"א, עמ' 25-34. הדחייה הרבה מפני סמליה המוחשיים של הנצרות ומקומה בפיוטיו של רגמ"ה, שם, עמ' 33-34.

225 "איה כל נפלאותיך" (עמ' ח).

226 "אליך נקרא" (עמ' יב). ראה גם "זכור ברית אברהם" (עמ' לב בראשו).

227 השווה: "די מחסר הכן לכל-בריה ובריה / הענק תעניק פרנסה לכל-גויה וגויה. חנם חון חנון את יושבי תבל / זכות מעשים כי אין, שכר לקבל" ("אל באפך תוכיח" [עמ' יא]).

הנה אין אלהים בכל העולם
כי אם בישראל וחזק גואלם²²⁸.

כמה מפיוטיו אלה נתקבלו לסדר הסליחות האשכנזי²²⁹.

פירושים לתלמוד

שאלת כתיבת פירושים לתלמוד הבבלי על-ידי רגמ"ה היא אחת הבעיות הסבוכות בחקר פעילותו הספרותית. שלא כבענפיה האחרים של יצירתו, שנסקרו לעיל, הוטלו בנושא זה ספיקות בעצם קיומם של פירושים מעין אלה. ראויים הם, לכן, לדיון מפורט יותר.

בדיון בסוגיה זו יש להפריד בין שתי שאלות: עצם כתיבת פירושים מעין אלה על-ידי רגמ"ה ובעלותו על הפירושים המיוחסים לו.

חכמים ראשונים שונים באירופה ובמזרח הזכירו ואף ציטטו פירושים לתלמוד משל רגמ"ה. הראשון שבהם הוא ר' גתן בר' יחיאל, אשר הביא בספרו "הערוך" שלושים (!) ציטטים מפירוטיו של רגמ"ה למסכתות שונות של הבבלי²³⁰. פירושים רצופים לכמה ממסכתות התלמוד על שמו של רגמ"ה נשתמרו בכתבי-יד שונים. הם נדפסו במהדורת וילנה של הבבלי למסכתות: תענית, מגילות (מדף לט ואילך), חולין (עד דף קיט ע"ב), בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד (עד סוף פרק ד).

זמן קצר לאחר הדפסתם של פירושים אלה פירסם ר"א עפשטיין מחקר יסודי ומקיף על ייחוסם לרגמ"ה כיד בקיאותו הטובה וחקירתו הזהירה²³¹. מסקנתו הייתה, כי פירושים אלה אינם של רגמ"ה, אלא של חכמי מגנצא במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה. מייסדם היה ר' יצחק בר' יהודה, שעמד בראש ישיבת מגנצא באותה תקופה, והוא שילב בתוכם גם מסורות פרשניות קדומות יותר משל רבותיו. עורכם היה ר' אליקים הלוי, תלמידו של ר' יצחק בר' יהודה. הנימוקים העיקריים שהביאו את עפשטיין למסקנה זו הם:

(א) אין אף לא אחד מבין חכמיהן הראשונים של גרמניה או של צרפת הצפונית, שייחס פירוש לבבלי לרגמ"ה, למצט למסכת חולין. לו היה רגמ"ה כותב פירוש מעין זה, קשה להניח שהיו מתעלמים ממנו כליל, שהרי הערכתו ומסכתו היו גדולים ביותר בעיניהם של בני הדורות שפעלו

228 "אליך נקרא" (עמ' יד).

229 ראה ד' גולדשמידט, סדר הסליחות (כמנהג ליטא), ירושלים תשכ"ה, מבוא, עמ' 18.

230 ראה במבואו של קוהוט, כרך א, עמ' xiv.

Der Gerschom Meor Ha-Golah zugeschriebene Talmud-Commentar, 231 Festschrift zum achtzigsten Geburtstag Moritz Steinschneider's, Leipzig 1896, pp. 115-143.

חכמי איטליה אחרים, שפעלו לאחריו, או כאלה שנטלו מהם, נטו לחשוב בעקבות דבריו של ר' נתן, כי אכן רגמ"ה הוא המפרש, ולכן ייחסו את הפירושים לו. בין חכמים אלה יש למנות את ר' צדקיה בר' אברהם, בעל "שבלי הלקט", ור' ישעיה די טראני.

על חלק מראיות אלה אין תשובה, ולמעשה נתקבלה מסקנתו ככלל בספרות המחקר. אין ספק, כי פירושים אלה, כמו שהם לפנינו בשלימותם, לא יצאו מתחת ידו של רגמ"ה.

מחקר חשוב על נושא זה נתפרסם לאחרונה על-ידי י' תא-שמע²³⁶. בהסתמך על כתב-יד בודליאנה 416 — השונה במידה רבה מן הפירוש המצוי לבבא-בבא על שם רגמ"ה, ואשר הוא למעשה ורסיה שונה שלו — הוא הוכיח, כי הפירוש המיוחס לרגמ"ה מורכב, למעשה, מרבדים שונים בני תקופות שונות²³⁷. בכתב-יד זה נזכר ר' קלונימוס מרומי, כמי שמורו של הכותב קיבל הימנו ("האי לי שנא בתרא אמ' לן ר' משום ר' קלונימוס איש רומי זכ' צד' לב' ולתחיה"). מכאן שזמנו של רובד אחרון זה מראשית המאה השנייה-עשרה²³⁸.

למסקנתו זו ניתן לצרף שתי ראיות נוספות: (א) הבדלים ניכרים קיימים בין פירושים אלה בדרך הצעת הדברים, לעיתים אף בין הרבדים השונים שבהם²³⁹. אין הדבר מתקבל על הדעת שמדי איש אחד יצאו; (ב) הלעזים אינם אחידים, ומעידים אף הם על שכבות שונות באותם פירושים²⁴⁰.

הדעת נותנת, כי אחד הרבדים הקדומים ביותר — ואולי הקדום ביותר — הוא זה של רגמ"ה. מסתבר, שזו הסיבה שפירושים אלה ייחסו לו כבר במחצית השנייה של המאה האחת-עשרה על-ידי בעל "הערוד". רחוק הוא שר' נתן היה קורא את שמו של רגמ"ה עליהם, אך ורק בגלל כבודו, בשל העובדה שהוא נמנה עם מייסדיה הראשונים של הישיבה.

לדעת תא-שמע היה בידי ר' נתן החיבור על רבדיו השונים, ובתוכו בנפרד

236 קריית ספר נג (תשל"ח), עמ' 356—367.

237 הרעיון כשלעצמו איננו חדש, והוצע כבר בעבר. ראה במיוחד דיונו של ליפשיץ, שם, עמ' נה—סז. בפירוש לבבא-בבא שכתב-יד בודליאנה הנזכר לעיל (שהוא, כאמור, ורסיה שונה), יש משום הוכחה, שהרי בו רובד, שזמנו מראשית המאה השנייה-עשרה.

238 אפשר מאוד, שהוא מקרב חוגו של ר' יעקב בר' יצחק הלוי. חכם זה קיבל מר' קלונימוס מרומי ועמד בראש ישיבת וורמייזא בראשית המאה השנייה-עשרה. ראה להלן בפרק ת.

239 הפירוש למסכת חולין שונה מן האחרים בסגנונו (מלת ההצעה היא כמעט תמיד "כלומר"), וכבר העיר על כך עפשטיין, שם. בפירוש למסכת מנחות מצויים אף הבדלים בדרך הפירוש (יש שהוא נושא אופי של מילון קצר בלבד), וככל הנראה מקורם ברבדים שונים.

240 מסתמך אני בזאת על דעתה של ד"ר ל' קואומו, המתמחית בחקר הלשונות הרומאניות. ראה גם הדיון להלן בלעזים מ"לשון כנען", המצויים בפירוש למסכת חולין ודבריו של L. Brandin, REJ 42 (1901), p. 240.

לאחריו. ראיה זו, כוחה גדול יותר מאשר סתם ראיה שבשתיקה (argumen-
tum ex silentio), שהרי חכמים גדולים כר' יהודה בר' קלונימוס, הראבי"ה, ר'
יצחק בעל ה"אורי-זרוע" והרא"ש הכירו פירושים אלה ולא ייחסו לרגמ"ה.
(ב) יש בפירושים אלה ביאורים העומדים לעיתים בניגוד לנוסחאותיו של
רגמ"ה ולמסורתיו הפרשניות, כפי שאלה באו לידי ביטוי בתשובותיו
ובנוסח המשנה והתלמוד שהיו בקודכס שלו, ונשתמרו אצל ראשונים
שונים²³².

(ג) בשני מקומות הובא בפירוש זה: "ואמר לן רבי בשם רב האי גאון". קשה
להניח, שרבו של רגמ"ה יכול היה להביא מדבריו של רב האי גאון, אשר
נפטר בשנת 1038²³³.

(ד) בפירוש מצויות הבאות משמו של ר' יצחק האורליני"ג או סתם "ר' יצחק",
הלא הוא ר' יצחק בר' מנחם מאורליאנס, המאוחר לרגמ"ה בשני דורות,
ולמד אצל תלמידו ר' אליעזר הגדול.

(ה) כמה מן הלשונות המצויות בפירושים אלה מראות על תלותו של הכותב
ברבו ("ואמר לן רבי", "מפי המורה", "אמר לן המורה" ועוד). אין זו
דרכו של רגמ"ה, המתגלה בתשובותיו כמתבסס על הבנתו שלו וכנמרץ
והחלטי בכתביהו.

(ו) קטע מן הפירוש המיוחס לרגמ"ה למסכת בבא-בבא מובא על-ידי הרא"ש
בתשובותיו ומיוחס על ידו לרבינו אליקים בר' משולם הלוי, "שפירש
כל התלמוד". בידי של הרא"ש היו מסורות משובחות מאשכנז הקדומה²³⁴,
ומכאן שיש ליתן משקל חשוב לדבריו.

החכמים שייחסו פירוש זה לרגמ"ה כולם איטלקיים הם. לדעת עפשטיין, הכיר
ר' נתן בר' יחיאל, כי פירוש זה לא יצא מידי של איש אחד, אלא נכתב
והושלם בישיבת מגנצא — אשר אחד ממייסדיה החשובים היה רגמ"ה — ולכן
ייחס פירוש זה בעת ובעונה אחת לרגמ"ה ולחכמי מגנצא אחרים בסתם²³⁵.

232 ראה את הדוגמאות שהביא עפשטיין, שם, עמ' 132 וכן א"מ ליפשיץ, כתבים,
א, ירושלים תש"ז, עמ' נט, הערות 9—10.

233 ערך חלק³ (חלק ג, עמ' 414), ובמיוחד לרש"י למועד קטן יז ע"א
(עפשטיין, שם, עמ' 132). רגמ"ה עצמו יכול היה בנקל להשתמש בתורתו של
רב האי גאון, הגם שהם חזו ופעלו באותה עת. שיירות סוחרים העבירו מסורות
הלכתיות מבבל לאשכנז לאורך תקופה זו כולה. נפטר ר' ליאונטיין סביב
שנת 1010 (או 1015) ועיקר פריחתו במחצית השנייה של המאה העשירית. דחוק
ביותר להציעו כמי שהשתמש בתורתו של רב האי, אף שאין לשלול זאת לחלוטין.

234 שו"ת הרא"ש, כלל א, סימן ח. הרא"ש קשור היה לחוגם של חסידי אשכנז, אשר
זיקתם אל חכמי אשכנז שלפני שנת תתנ"ו הייתה, כאמור, גדולה במיוחד.
235 את תורתם הציע בלשונות: פירוש רבינו גרשום, פירוש חכמי (בני, חסידי, רבני)
מגנצא, רב של חכמי מגנצא, מורה של מגנצא, פירוש מגנצא, תלמיד מגנצא
מפי המורה, תלמיד חכם ממגנצא. ראה עפשטיין, שם, עמ' 116; קוהוט, ערוך
השלם, מבוא, חלק א, עמ' xv.

כאמור, עודד רגמ"ה עצמו את תלמידיו בישיבת מגנצא — וביניהם ר' יעקב בר' יקר — לכתוב להם קונטרסי פירושים בעת לימודם אצלו. בקונטרס של ר' יעקב בר' יקר עשה שימוש לאחר מכן גם רש"י²⁴⁵. מסתבר, אם כן, שכבר בדור שלאחר רגמ"ה, בשליש השני של המאה האחת-עשרה, נוספו לקונטרס הפירושים שלו, שהיה בישיבת מגנצא, רבדים חדשים.

לדעת תא-שמע (שם), היה גם לר' אליעזר הגדול — תלמידו האחר של רגמ"ה — חלק חשוב בגיבושו של קונטרס זה ומידיו יצא הפירוש המיוחס לרגמ"ה למסכת חולין. הוא נוטה לקבל את האפשרות שהעלה ש' אסף, כי שתי הפסקאות מפירושו של ר' אליעזר הגדול למסכת חולין, הנמצאות בקטע מן הגניזה²⁴⁶, הן של ר' אליעזר בן יצחק "הגדול", תלמידו של רגמ"ה. מקורן בפירוש לחולין המיוחס לרגמ"ה, אך באמת פירוש זה של ר' אליעזר בן יצחק הוא.

אף שאין ראיה כנגד זיהוי זה, אין לו כל אסמכתא של ממש, ולדעתי ספק רב אם אכן יצא מידיו של ר' אליעזר הגדול איש מגנצא. ההסתמכות על ההקבלה לפירוש המיוחס לרגמ"ה איננה גראית לי כמספיקה, שהרי הדמיון הוא בשיטת הפירוש, אך הלשון שונה לחלוטין. הרצאת הדברים בקטע הגניזה רחבה בהרבה, ואף יש בה הוספה על המצוי במיוחס לרגמ"ה. לתלות כל זה בכך, שאין הכותב נוהג להעתיק דעות של אחרים במדויק, מסופק הוא בעיני²⁴⁶. למה יבוא המעתיק לשנות את הסגנון במידה כה רבה, ובמיוחד כאשר הדברים מצויים במיוחס לרגמ"ה בלשון בהירה וברורה?

הפירוש על שם ר' אליעזר הגדול בקטע הגניזה

ור' אליעזר הגדול ז"ל הכי פריש לה: משומד לאכל... ר' שמעון דאמ' השב מידיעתו מביא קרבן על שגגתו, הכא נמי כיון דשב מידיעת דם אף על גב דלא שב מידיעת חלב, מביא קרבן על שגגת הדם. ותנא קמא סבר פרט למשומד

המיוחס לרגמ"ה, חולין ה ע"ב

מעם הארץ פרט לאפיקורוס — כלומר מעם הארץ בעשותה אחת מכל מצות ה'. ואמר רב המנונא אפיקורוס לאכול חלב והביא קרבן על הדם איכא בינייהו: למ"ד פרט למומר, כיון דמומר לאכול חלב אין מקבלין ממנו קרבן על הדם.

²⁴⁵ "ולא שמעתייה כן, אלא כביאורה בקונטרס מורי הזקן" — רש"י, גיטין פב ע"א: "כבן ננס". גם בקונטרס של ר' יעקב למסכת מגילה עשה רש"י שימוש. ראה סידור רש"י, עמ' 106.

²⁴⁶ ש' אסף, תרביץ יט (תש"ח), עמ' 35 ואילך וראה להלן בפרק ה בדיון ביצירתו הספרותית של ר' אליעזר הגדול.

²⁴⁶* ובכלל עדיין אין הוכחה שדרכו של הכותב לשנות. מלבד מ"ר' אליעזר הגדול" הביא גם מפירוש הר"ח. אך לחלקים אלו בחולין אין מקבילות לפירושו במקום אחר.

זה של רגמ"ה: "ר' נתן בעל הערוך, שפריחתו היא במחצית השנייה של המאה ה-11, ידע עוד להבדיל ולהבחין בין רובד פירושי הרגמ"ה, שהיה בידו כחיבור נפרד, לבין הרבדים המאוחרים לו שנתחברו ונערכו במגנצא, וע"כ קרא בשם רגמ"ה כאשר מצא את הפירוש בקובץ רגמ"ה המקורי, וקרא בשם 'חכמי מגנצא' וכו'. כאשר מצא את הדברים אך ורק בקובץ האנונימי המאוחר יותר"²⁴¹. קביעה זו מסופקת היא בעיני וקשה לקיימה, שהרי מצינו בין המקורות, שר' נתן הביאם על שם רגמ"ה עצמו, לשונות המלמדות כי מקורן בקובץ שכלל כבר רבדים המאוחרים לרגמ"ה²⁴². פירושו של רגמ"ה בטירתו לא היה, אם כן, לפני ר' נתן, לפחות לא לכל מסכתות התלמוד. עם זאת, רחוק הוא, שר' נתן היה בוחר בכינויים שונים ומרובים²⁴³ בחפצו לתאר אותו כותב של חיבור אחד.

ככל הנראה, כללו הפירושים של רגמ"ה, שהיו לפני ר' נתן (אולי רק לחלק מן המסכתות), לפחות רובד אחד נוסף להם, שעובד יחד עמם כחיבור אחד. בצמוד לו — אולי אף בשוליו — היו הערות ופירושים נוספים משל חכמי מגנצא אחרים. פירושים אלה נכנסו מאוחר יותר לגוף הפירוש של רגמ"ה. את הראשון כינה ר' נתן "פירוש רבינו גרשום" ואת האחרים ייחס בתם לחכמי מגנצא. כלומר, קונטרס זה היה לפניו במעין מצב-ביניים, בין ראשיתו (כנראה מימי רגמ"ה) ובין התפתחותו הסופית בראשית המאה השתים-עשרה (לאחר שסיים ר' נתן את כתיבת חיבורו). אף אפשר, שכמה קונטרסי פירושים כאלה היו לפניו, ואליהם כיוון בכינויים השונים בהם השתמש.

מאוחר שכל תלמיד, שישב לפני רבו, כתב פירושים כאלה לעצמו והוסיף עליהם במשך הזמן ממה שנתחדש לו ממקור אחר או מעיונו שלו, נשאו קונטרסים אלה מעצם טבעם אופי של חיבור בעל רבדים שונים. על אחת כמה וכמה שנעשה כן, כאשר חכמים שונים נטלו את קונטרסי רבותיהם כבסיס לקונטרסי הפירושים שלהם. בצורה זו שיקפו "פירושי מגנצא" — והוא הדין בקונטרסים שנרשמו בצורה דומה מאוחר יותר בוורמייזא — התפתחות והתרחבות בפירושו של התלמוד, ולעיתים קרובות הם נשאו אופי של משא-ומתן חי של חבורת לומדים²⁴⁴.

²⁴¹ קרית-ספר, שם, עמ' 362.

²⁴² ערך לולב², כרך ה, עמ' 27: "ואמר לן רבי דרב האי גאון אמר מביאין כמין קופה גדולה..."; ערך חלק, כרך ג, עמ' 414 (אף הוא מפירוש "רבינו גרשום"): "ועוד אמר לן רבי...". אף לשון זו מלמדת, קרוב לוודאי, שאין מקור הדברים ברגמ"ה עצמו. ככל הנראה, נכתבו שני אלה באחד משני הדורות שבין רגמ"ה ובין ר' נתן. ראה גם הערה 233 לעיל. קרוב הוא, ש"רבי", שמסר בשם רב האי גאון, הוא ר' יצחק בר' יהודה. מסירה זו מקורה, ככל הנראה, במסורת על-פה. ר' יצחק בר' יהודה קיבל מתורתו של רב האי בעת ביקורו ברומא. ראה להלן, עמ' 303. ראה גם ליפשיץ, שם, עמ' סא, הערה 22.

²⁴³ ראה הערה 235 לעיל.

²⁴⁴ דברים יפים על טיבו של הקונטרס ועל התפתחותו כתב ליפשיץ, שם, עמ' נה ואילך.

ואולי את כולן. שרידים שנשמרו במקורות שונים — ובמיוחד בספר "הערוך" — מלמדים כן בבירור.²⁶² כאמור, לא נשא הפירוש אופי אחיד, אך קרוב הוא, בדרך כלל, בתכונותיו אל פירושו של רש"י, הגם שקצר הוא ממנו. נזקק הוא לפירושים של חלק קטן יותר מלשונות התלמוד, מסתפק הוא בדרך כלל בפירוש הלשוני ומקצר יותר בפירושי הענייני. רק לעיתים רחוקות מובא רמז למקבילות משלימות ומבהירות ממסכתות אחרות. מקבילות מעין אלה מצויות יותר בפירושו של רש"י. מאידך, מרבה הוא יותר מרש"י להביא מסורות פרשניות אחרות, וכנראה יש לתלות זאת בהתפתחותו של קונטרס זה, כמפורט לעיל.

אין ספק, כי רש"י עצמו עשה גם הוא שימוש ברבים מקונטרסים אלה, וכי הם השפיעו רבות על דרכו בפירוש התלמוד.²⁶³

הפצתם והתפשטותם של פירושי רש"י הן שדחקו את קונטרסי הפירושים של חכמי אשכנז, ובהן יש לתלות — יותר מבכל גורם אחר — את הרושם המזערי שהם השאירו על הספרות הרבנית מן המאה השתי-עשרה ואילך. חכמים ומעתיקי ספרים חדלו להעתיקם והעדיפו על פניהם את פירושי רש"י. אין זה מקרה, כי הם נשמרו בכתבי-יד במיוחד לאותן מסכתות, שלהן לא כתב רש"י את פירושו.²⁶⁴

אחר המיוחס לו, שנדפס ב"שיטה מקובצת" ובספר "ברית יעקב", הפירוש לנדריים המובא ב"שיטה מקובצת" לנדריים, הפירוש למועד קטן שנדפס על-ידי זקש, שרידים מפירושו ר' אליקים לתענית שנדפס על-ידי הלבני, הפירוש המיוחס ל"גאון" המובא ב"שיטה מקובצת" לבבא-קמא מפרק ז ואילך. ראה על אלה י"ב אפשטיין, פירושי הריב"ז ופירושי וורמייזא, תרביץ ד (תרצ"ג), עמ' 153 ואילך; י' תא-שמע, שם; ועל הפירוש של ה"גאון" לבבא-קמא ראה גם בדיון בר' שלמה בר' שמשון, להלן, פרק ח. חלק מאלה שונה מן הנדפסים על שם רגמ"ה, בעיקר בהרצאת הדברים הרחבה (אף מזו של רש"י), וקרוב הוא, כי מקורם בהתפתחות מאוחרת יותר, בדברים נוספים על עיקר הפירוש.

252 ראה א' עפשטיין, שם, עמ' 116—121. חשיבות מיוחדת נודעת לעבודה, שגם מסכת עבודה זרה נכללת עמה. יש בכך עדות שלמדוה בישיבות אשכנז, ולא כפי שנראה לכאורה על סמך שגי מקורות אחרים. ראה להלן, עמ' 231.

253 ראה הערה 245 לעיל, ובדיון בלימודיו של רש"י אצל ר' יצחק הלוי, להלן בפרק ו. במקומות רבים עשה כן רש"י בסתם, מבלי שהעיר על כך. נדגים זאת דווקא מן הפירוש למסכת עבודה-זרה, שחשיבותו, כאמור לעיל, רבה היא:

ערוך. ער ד ג ל (כרך ג, עמ' 16) רש"י, עבודה זרה כב ע"ב ורבי גרשם פי' מכתבא שקורין גרפיא מכתב שקורין גרפיא ושל ברזל הוא דמכתב חוקק אבן של שיש ורכיל מכיר בחברו, רגלא כמו וירגל בעבדך, כן הרועה יודע בגוי חברו שחשוד על הרביעה. על לשונו וכן וירגל בעבדך.

254 כבר העירו על כך ליפשיץ ותא-שמע במחקריהם שהוזכרו לעיל. שאלת עריכתם של הפירושים המיוחסים לרגמ"ה על-ידי ר' אליקים בר' משולם איננה שייכת לנושא דיונונו כאן. דברים יפים על כך כתב תא-שמע, שם.

וכיון דמשומד לאכול חלב, אינו מביא קרבן על הדם. מכל מקום קשיא — מהתם נפקא דקתני מעם הארץ פרט למשומד דאין מקבלין קרבנו. ופריק: חדא בחטאת וחדא בעולה. הכא דקתני מכס ולא כולכם בעולה. ואי אשמעינן עולה, עולה הוא דלא ליקביל מיניה משום דלא מיחייב בה ומתנה בעלמא היא ורחמ' לא באעי למתנתיה, אבל חטאת דחוב הוא דחייב אימא ליקביל מיניה, צריכא.

מאידך, גם בשיטה עצמה אין ייחוד נדיר (ודאי לא במקרה הראשון). אם אכן "ר' אליעזר הגדול", הנזכר בקטע הגניזה, תלמיד רגמ"ה הוא, משקפת דעתו מסורת פרשנית אשכנזית קדומה, המקבילה לזו שבמיוחס לרגמ"ה לחולין²⁴⁷, אך אין בכך כדי להעיד, כי המיוחס לרגמ"ה יצא מתחת ידיו. כנגד זיהוי זה עומד גם השימוש בלעזים "מלשון כנען", המצוי במיוחס לרגמ"ה לחולין²⁴⁸. רחוק הוא, שר' אליעזר הגדול, איש מגנצא, יודקק דווקא ללעזים "מלשון כנען". אין לנו כל ידיעה על שהייתו בבוהמיה או בסביבותיה, אלא אם כן נסבור, כי לעזים אלה מקורם בהוספות מתקופות מאוחרות. לדעתי, אפשר כי מקורן דווקא בחוגו של ר' מנחם בר' מכיר (או מישהו מבני משפחתו). הוא היגר לבוהמייה עוד בחייו של ר' יצחק בר' יהודה ועמד עמו בקשרים הדוקים ביותר, וכן עם בני משפחתו שגותרו במגנצא. מסתבר מאוד, כי ביקש להעתיק עבורו גם את הקונטרס לחולין ועליו הוסיף משלו. מסורת מפורשת מדברת על "ישיבה" שהוא "תפש" בכל "מלכות אשכנז" לאחר הגזירות בתתנ"ו²⁴⁹. בראשית המאה השתי-עשרה חלה פריחה במרכז התורה בבוהמייה, וקרוב הוא, שבתקופה זו נחתם גם הפירוש לחולין²⁵⁰.

הגם שקונטרסים אלה משל פירושי מגנצא נשתמרו לחלק מן המסכתות בלבד²⁵¹, אין ספק, שהם כללו מסכתות רבות נוספות של התלמוד הבבלי

247 בשני המקומות זו גם שיטתו של רש"י, ההולך בדרך כלל במסורת אשכנז. 248 דף ח ע"ב; מז ע"ב; נד ע"א; עו ע"א. על העניין ראה א"א הרכבי, היהודים ושפת הסלאוים, וילנה תרכ"ז, ויש להוסיף הבאות אלה שם.

249 ראה להלן, פרק ט, עמ' 364.

250 ראה גם להלן הדיון בויקתו של הראב"ן אליה, פרק ח, עמ' 348.

251 ראה רשימת המסכתות המנויה לעיל, להן נדפס הפירוש המיוחס לרגמ"ה. לאותו סוג שייכים בעיקרו של דבר גם הפירוש המיוחס לרש"י למסכת גזיר, פירוש

ברור, כי רגמ"ה כתב פירושים לתלמוד. טענתו העיקרית של א' עפשטיין, כי אי הזכרת פירושים אלה על-ידי חכמי אשכנז וצרפת במאות השנים-עשרה והשלוש-עשרה סותרת זאת, אין בה כדי לשכנע. הוא עצמו מודה, כי על פירושו של רגמ"ה לחולין נשתמרו עדויות בודדות כאלה גם ביצירותיהם של חכמי אשכנז²⁵⁸. כשם שיש בעדויות אלה ללמד, שאכן נכונה המסורת על פירוש שלו למסכת זו (ומדוע נגיח שהיא היחידה?), כן יש בהן לסתור את עצם הסתמכותו של עפשטיין על השתיקה. מדוע נזכר פירוש זה של הגדול שבחכמי אשכנז הראשונים במספר מקומות כה מזערי (ארבעה) ובנושאים שהרבו עד מאוד לעסוק בהם?

השתיקה מקיפה גם קונטרסי פירושים אחרים של חכמי אשכנז הראשונים, וביניהם אלה של ר' יצחק הלוי ור' יצחק בר' יהודה (למעט מקומות ספורים ברש"י) וגם חלקים אחרים מיצירתם. והרי קיומם של אלה מוכח הוא בווד-אות²⁵⁹. שתיקה זו מקורה בחלקה בדחיקת תורתם על-ידי פירושו של רש"י ועל-ידי שיטתם השונה של בעלי התוספות, ובחלקה נבעה ממינוט הספרים ומאבדן חלק גדול של היצירה בעת הגזירות בשנים 1084 ו-1096²⁶⁰.

על כל פנים, ייחוס פירושים אלה לרגמ"ה לא נתייחד לחכמי איטליה, כפי שסבר עפשטיין. גם חכמים במזרח עשו כן, ואולי גם רבנו תם²⁶¹.

סיוע נוסף להנחה, שרגמ"ה עצמו כתב פירושים, ניתן להביא מן העובדה, שתלמידיו שלמדו לפניו נהגו לכתוב קונטרסי פירושים כאלה, וכי הוא עצמו עודדם לעשות כן²⁶². קשה להניח, שהנהיג כן בישיבתו, מבלי שהוא עצמו שימש דוגמה לתלמידיו. העובדה, שגם ר' יעקב בר' יקר, הענוותן והצנוע עד למאוד, "שלא מלאו לבו לחדש דבר בדורו", נמנה על בעלי קונטרסים אלה²⁶³,

258 ראה דבריו שם, עמ' 120. יש להוסיף עליהם את הבאתו של ר' אלחנן בתוספותיו לעבודה זרה, דף לה ע"א, ד"ה: "ואמר שמואל". הן נכתבו עוד בשנת תתקמ"ב (1182). ראה א"א אורבך, בעלי התוספות, עמ' 212, ושם הערה 14.

259 על פרט אחרון זה העיר גם תא-שמע, שם, עמ' 362. אך לא אוכל להסכים עמו בהכללת "מעשה המכיר" ו"א"ב דר' מכיר" עמהם. הראשון נזכר הרבה מאוד על-ידי חכמי אשכנז מן הראב"ן ואילך בכינויים שונים: "תשובות", "מנהגות מגנצא" וכדו' (ראה בדיון בחיבור זה, להלן בפרק ט). השני נזכר גם הוא על-ידי חכמי צרפת. ראה בדיון בו, לעיל בפרק ב (אלא אם כן התכוון תא-שמע בחכם השני דווקא לשתיקתם של חכמי גרמניה).

260 ראה הדיון בשימוש בספר הדינים, להלן בפרק ד.

261 על חכמי המזרח ראה תא-שמע, שם, עמ' 360-361. וראה הנחתו, שם, כי גם רבנו תם עשה כן: "והמנהיג בשור פסולי המוקדשי' לבדו לוקה משום צבי ואיל. ולא כמו רבי' גרשום דבשור וחמור מיירי" (ספר הישר, חלק החידושים, מהדורת שלזינגר, סימן תרעג, עמ' 389). הבאה חשובה היא, אלא שאין אפשרות לקבוע בבטחה כי דברי רגמ"ה מתייחסים לפירושו (למכות, דף כב ע"א). אפשר שמקורם בתשובה, שבה פירש רגמ"ה מקור זה.

262 ראה לעיל בדיון בדמותו של רגמ"ה.

263 ראה בדיון שם. המובאה היא מדברי רש"י, סידור רש"י, עמ' 80.

קונטרסי פירושים מעין אלה שמקורם במגנצא נכתבו גם בוורמייזא, במיוחד בעת פריחתו הגדולה של מרכז התורה בה, בשליש האחרון של המאה האחת-עשרה. ר' יצחק הלוי ור' שלמה בר' שמשון, חכמי וורמייזא הגדולים שהביאו לעלייתו של מרכז זה, למדו גם הם לפני חכמי מגנצא (הראשון אף קיבל את כל תורתו מהם). ברור, אם כן, שבבסיס פירושיהם הניחו גם הם את קונטרסי רבותיהם במגנצא. מסורתם הפרשנית הייתה, אם כן, בעיקרה זהה. אך בכמה עניינים, ובמיוחד בטיבם של מנהגים וביחס אליהם, שונה הייתה מסורת וורמייזא מזו של מגנצא. במרכז וורמייזא הייתה פתיחות גדולה יותר גם למסורת אחרת.

החכם השלישי שפעל עמיהם באותם ימים, ר' קלונימוס בר' שבתי, הביא עמו מסורות נוספות מרומי, וחלקו ביצירה הרוחנית, שנעשתה באותם ימים בין כתלי ישיבת וורמייזא, גדול היה ביותר. אף הגיעונו ידיעות ברורות על חלקו בכתיבת פירושים לתלמוד²⁶⁵.

האם נתנו כל אלה את אותותיהם גם בדרכי פירושם? האם היו קונטרסי פירושיהם של חכמי וורמייזא שונים מאלה של חכמי מגנצא? דיון חשוב לשאלה זו הקדיש ר"ן אפשטיין. לדעתו, משקפת הפעילות הספרותית בשני המרכזים אסכולות שונות, שהבדלים חשובים הפרידו ביניהן. אף שהנחתו הבסיסית, כי הפעילות בהם שונה הייתה במידת מה, עומדת בעינה, קשה לקבל את הסימנים השונים שהוא מונה באפיון האסכולות השונות שבשני המרכזים²⁶⁶.

הפעילות הפרשנית העניפה בוורמייזא מעמידה בספק מה את ההנחה, כי כל קונטרסי הפירושים הנזכרים לעיל או שרידיהם שנשתמרו, מקורם דווקא בחכמי מגנצא. אפשר מאוד, שנוסחם הסופי של חלק מהם, כפי שהגיע אלינו, מקורו דווקא בחכמי וורמייזא, בשליש האחרון של המאה האחת-עשרה או, מה שמסתבר יותר, בראשית המאה שלאחריה²⁶⁷. בכל מקרה נראה, כי בסיסם — לפחות שני רבדיהם הראשונים מימי רגמ"ה ותלמידיו — מתורת מגנצא הוא. אין בידינו לקבוע אילו חלקים מקונטרסי פירושים אלה משל רגמ"ה עצמו הם, כי לא נותרו בידינו סימנים לזיהוי הרבדים השונים המשולבים בהם. קרוב הוא, כי ברבים מהם שימש פירושו כרובד הפרשני הראשון. על כל פנים

255 לכל הקביעות כאן ראה הדיון בקורותיהם וביצירותיהם של חכמים אלה, להלן בפרקים ו, ח.

256 ראה הדיון והספרות להלן, פרק י, סעיף ג.

257 שמות החכמים, הנזכרים בהם בכמה מקומות, מלמדים כן בבירור. ראה דיונו של י"ג אפשטיין, שם, עמ' 153 ואילך, וזיהוי המקורות על ידו. את דבריו יש להחיל על הדברים האחרונים של פירושים אלה, רבדים שזמנם מסוף המאה האחת-עשרה ומראשית המאה שלאחריה. את "ר' יעקב" הנזכר שם זיהה אפשטיין בביטחון עם ר' יעקב בר' יקר, אך מסתבר יותר לזהותו עם בנו של ר' יצחק הלוי. זמנו של המשא-ומתן הוא מסוף המאה האחת-עשרה, כפי שנראה משמות המתדיינים — ואין צורך בהגהת "משום"!

מחזקת עוד יותר קביעה זו. רחוק הוא שר' יעקב היה מחדש דבר כזה במקומו, אם לא היה רגמ"ה רבו עושה כן לפניו.

השערה מעניינת העלה אפטוביצר, ואף שאין לה הוכחות חד משמעיות, מסתברת היא. ראשונים (באשכנז!) מצטטים מעותק התלמוד שכתבו רגמ"ה גם פירושים קצרים. מכאן מסתבר, שבשולי ספר זה כתב רגמ"ה בקצרה את פירושו. לאחר מכן העתיקו אותם תלמידיו לתוך קונטרסים נפרדים, שאין נוסח התלמוד מצוי בהם, הרחיבום, הוסיפו עליהם ושכללום. בין כה ובין כה, ברור כי רגמ"ה כתב פירושים לתלמוד וכי הם שימשו בסיס של ממש לפירושי מגנצא²⁶⁴.

פרק רביעי

ר' יהודה הכהן

קורותיו

בעקבות פעולתו העניפה של רגמ"ה להפצת תורה ובעקבות פריחתו של מרכז התורה במגנצא בימיו, קמו ליהדות אשכנז ברבע השני של המאה האחת-עשרה כמה חכמים גדולים, שהמשיכו את מפעלו של רגמ"ה. ראש וראשון להם הוא ר' יהודה הכהן¹. אינדיבידואליסט היה ומבחינות שונות יש לראותו כחותם של תקופה.

נראה, כי כבר בימיו של רבו, רגמ"ה, היה תלמיד-חכם מובהק. ר' אלעזר מוורמייזא, שלו מסורות מדויקות מאשכנז הקדומה, מזכירו כאחד מחכמי הישיבה באותם ימים:

ושאלו לקדושים אשר בארץ רבי' גרשום בר' יהודה מאור הגולה, ורבי' שמעון הגדול בר יצחק ורבי' יהודה הכהן שעשה ספר הדיגין ור' יהודה הגדול שהיה ראש לנהרגין ושאר בני הישיב' הקדוש...².

1 דגתי באיש וביצירתו במאמר שראה אור בשנת תשל"ה (עלי ספר א, עמ' 7-34). הוא הובא גם כמבוא לספר הדיגים של ר"י הכהן, קונטרס שהוצא על-ידי מרכז זלמן שזר, ירושלים תשל"ז). נוספו כאן עניינים שונים בכל התחומים ובמיוחד באפיון דרכו, וכן מספר מקורות חדשים שנתגלו לי בינתיים. — בהערה מספר 1, שם, הובאה הספרות, שדגה בר"י הכהן, והערכתה. מעטה היא עד מאוד, ולמעשה יוחדה כמעט כולה למספר פרטים בלבד. חשוב מכולם הוא מחקריו של צונץ (Literaturgeschichte, pp. 611-613). אלא שהוא צמצם דבריו לשני נושאים בלבד: מגיין רוב השרידים של "ספר הדיגים" המצויים בספרי הראשונים (ללא דיון באיש, בטיב הספר, בדרכו של ר"י הכהן ועוד) ותיאור חלק מאילן היוחסין של המשפחה. מבחינת הדיון בו, ר"י הכהן הוא ה"מקופח" ביותר מבין חכמיה הגדולים של אשכנז הקדומה, למרות שהשרידים מיצירתו הספרותית רבים הם באופן יחסי. הביאו לכך ייחוס מוטעה של חלק ממגה לאחרים ואובדן חלק אחר. אור זרוע, הלכות ראש-השנה, סימן ערת ועוד. המקור הובא בצורה נרחבת יותר לעיל, בפרק ג, הערה 54, ושם אף דיון בו.

264 מבוא לראב"ה, עמ' 333, ושם הערה 10.